

О.М. Балакірева,
канд. соціол. наук

O.M. Balakireva,
Candidate of Sociol. Sci.

С.М. Черненко,
канд. екон наук

S.M. Chernenko,
Candidate of Econ. Sci.

НЕРІВНОМІРНІСТЬ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРОБЛЕМА

Abstract. The article concerns the problems of income inequality of Ukraine's population. The analysis of their differentiation was made, particularly on wages. The factors that modify official estimation of asperity were formed, as well as the proposals concerning measures of public policy for the purpose of prevention of their inequality growth.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших і найсуперечливіших проблем, які стоять перед керівництвом нашої країни на сучасному етапі розвитку, є проблема нерівномірності розподілу доходів між різними верствами населення.

Необхідною умовою прогресивного розвитку суспільства є органічне поєднання економічного і соціального, що знаходить свою реалізацію у створенні в країні соціально орієнтованої ринкової економіки, підпорядкованості реформування економіки суспільним цілям [1].

Сучасні зміни в системі суспільно-економічних відносин в Україні зумовлюють глибинну та масштабну трансформацію всієї системи розподільчих відносин і формування доходів населення. Зростання їх диференціації – це одна з основних тенденцій у зміні рівня життя громадян за роки незалежності. Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що за невисокого ВВП та невисоких доходів на душу населення, відбувається небувало висока поляризація доходів. Масштаби вітчизняної тіньової економіки оцінюються у 30–60% [2, с.18]. Тіньові доходи не тільки накладають свій відбиток на динаміку доходів, а є ще й чинником глибокої нерівномірності їх розподілу між різними верствами населення, наростання соціальних протиріч.

Таким чином, нерівномірність розподілу доходів між різними верствами населення, розробка і запровадження ефективних заходів щодо обмеження процесів суспільної маргіналізації та економічної «тінізації» – це не тільки актуальні, а й складні економічні проблеми, які необхідно вирішувати в умовах глобальної економічної кризи на засадах оптимальної узгодженості інтересів різних соціальних верств населення. Саме тому наукові дослідження цих проблем на сучасному етапі є особливо актуальними.

Стан вивчення проблеми. Сучасні форсовані темпи процесу поляризації населення та надто високі коефіцієнти співвідношення доходів полярних доходних груп населення України не можуть не викликати тривоги, адже розрив має тенденцію до подальшого зростання. Нерівномірність доходів населення вже давно стала предметом досліджень таких відомих зарубіжних вчених, як: А. Аткинсон, Дж. Данлоп, У. Тейлор, Р. Фрімен. Активно працюють над проблемами доходів і якості життя населення такі провідні російські вчені, як: Л. Абалкін, Н. Вишневська, А. Волкер, Н. Григор'єва, Р. Грінберг, Б. Замараєв, Т. Заславська, Р. Капелюшников, О. Куліков, В. Роїк, А. Рубінштейн та ін. Сучасні тенденції формування доходів населення досліджують також і вітчизняні вчені: А. Базилюк, В. Беседін, Д. Богиня, І. Бондар, А. Гальчинський, В. Геєць, Б. Кваснюк, А. Колот, Т. Костишина, Г. Куліков, Г. Лагутін, Е. Лібанова. Разом з тим, залишаються і досі недостатньо вирішеними окремі питання систематизації та трансформації нерівномірності доходів населення в умовах глобальних та системних змін сучасності.

Недостатня теоретична розробленість і велике практичне значення цієї проблеми зумовили головну **мету статті, яка полягає** в аналізі основних чинників нерівномірності доходів населення та соціально-економічних ризиків ефективного суспільно-економічного розвитку України.

Результати досліджень. Категорія доходів населення відображає економічні зв'язки між членами суспільства з приводу споживання виробленого продукту за рахунок їх трудової активності, використання власності, яка знаходиться в їх розпорядженні, та соціальних трансфертів. Саме тому здійснити соціально-економічну переорієнтацію економіки без вирішення проблеми нерівномірності доходів населення неможливо, адже основні важелі, через які можна активізувати трудовий потенціал країни, знаходиться саме в цій площині, без чого не можна здійснити вихід на необхідні темпи зростання.

У дослідженні параметрів розшарування населення джерела та розмір доходів є найбільш вагомим показником прояву цього процесу, а тому слід досить детально оцінити основні тенденції та структурні зрушення саме цього елемента матеріального добробуту.

Розглянемо структуру джерел грошових доходів населення за даними вибіркового обстеження матеріального стану домогосподарств у 2006 та 2008 рр., яка представлена у табл. 1.

З таблиці видно, що найбільшу питому вагу у 2008 р. (77,7%) в загальній структурі грошових доходів займають такі показники, як оплата праці та пенсії: 55,4 і

22,3% відповідно. Саме тому аналіз зосереджено на цих двох складових. Найменшу ж – дохід від продажу особистого і домашнього майна, стипендії та аліменти.

Проблема майнового розшарування населення набуває соціальної гостроти у зв'язку з проблемою бідності певної частини населення України. За результатами останніх соціологічних опитувань, тільки 2% дорослого населення України вважають себе багатими, майже 45% – зараховують себе до середнього класу, а решта – самоідентифікуються як бідні. За такого рівня суб'єктивної бідності (до 50% громадян) гарантувати збереження стабільності в суспільстві доволі проблематично. У разі збереження існуючого стану надмірної диференціації доходів населення можна очікувати посилення соціальної та політичної напруженості в суспільстві у найближчій перспективі. Зміна способу життя та системи соціальних цінностей, падіння життєвого рівня, поділ населення за рівнем матеріальної забезпеченості та доходів, маргіналізація і люмпенізація перешкоджають також і консолідації суспільства. Адже соціальні суб'єкти, які формуються за цих умов, мають низький рівень соціальної самоідентифікації і здатні засвоювати лише думки елітарних груп, що нав'язуються засобами масової інформації. Саме тому особливо важливим в таких умовах є формування соціальних нормативів, тобто – мінімальних державних гарантій, а саме: прожитковий та неоподатковуваний мінімуми, мінімальні розміри заробітної плати, допомоги, пенсії за віком, співвідношення прожиткового мінімуму та мінімальних заробітної плати і пенсії, середньодушових номінальних грошових доходів та заробітної плати на одну працездатну особу.

Так, встановлення на законодавчому рівні прожиткового мінімуму є особливо необхідним за відсутності повноцінних конкурентних відносин. Величина мінімальної заробітної плати і прожиткового мінімуму мають регулярно переглядатися. Таким чином, з одного боку, забезпечуються соціальні гарантії членам суспільства, забезпечується мінімум їх доходів, а з іншої – встановлюються мінімальні вимоги до ефективності господарювання. Рівень прожиткового мінімуму – це свого роду компроміс між економічними можливостями суспільства і соціальними потребами [3, с. 173–174].

Слід зазначити, що рівень реальних мінімальних потреб для забезпечення життєдіяльності залежить від рівня інфляції, динаміки цін, кількісної оцінки набору споживчих благ і послуг тощо.

Таблиця 1

Структура грошових доходів (у середньому за місяць на 1 домогосподарство)

	Разом всі домогосподарства				У т.ч. проживають							
					у міських поселеннях				у сільських поселеннях			
	2006		2008*		2006		2008*		2006		2008*	
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%
1. Оплата праці	780,17	55,3	1538,15	55,4	928,55	61,4	1817,26	61,5	452,62	38,0	902,54	38,1
2. Дохід від підприємницької діяльності та само зайнятості	74,00	5,2	155,95	5,6	79,31	5,2	176,60	6,0	62,28	5,2	108,93	4,6
3. Дохід від продажу сільськогосподарської продукції	61,91	4,4	121,72	4,4	9,22	0,6	17,10	0,6	178,23	14,9	359,94	15,2
4. Дохід від продажу особистого і домашнього майна	2,18	0,2	8,02	0,3	1,98	0,1	8,77	0,3	2,63	0,2	6,15	0,2
5. Дохід від продажу нерухомості	6,59	0,5	27,39	1,0	8,56	0,6	36,71	1,2	2,23	0,2	6,15	0,3
6. Дохід від власності (дивіденди, проценти, орендна плата тощо)	10,04	0,7	44,29	1,6	4,93	0,3	13,33	0,5	21,30	1,8	114,81	4,9
7. Пенсії	340,65	24,1	618,93	22,3	335,41	22,2	623,30	21,1	352,23	29,6	608,99	25,7
8. Стипендії	5,89	0,4	10,50	0,4	7,05	0,5	12,48	0,4	3,34	0,3	6,00	0,3
9. Допомоги, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, надані готівкою	35,06	2,5	65,80	2,4	31,71	2,1	53,49	1,8	42,44	3,7	93,83	4,0
10. Грошова допомога від родичів та інших осіб	73,52	5,2	148,24	5,3	81,49	5,4	157,50	5,3	55,93	4,7	127,16	5,4
11. Аліменти	4,49	0,3	8,21	0,3	5,81	0,4	10,58	0,4	1,57	0,1	2,82	0,1
12. Інші грошові доходи	17,10	1,2	27,08	1,0	17,83	1,2	26,85	0,9	15,49	1,3	27,62	1,2
Грошові доходи, разом	1411,60	100	2774,28	100	1511,85	100	2953,97	100	1190,29	100	2365,08	100

Джерело: Стат. зб. «Витрати і ресурси домогосподарств України» (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) за відповідні роки.

* За III кв. 2008 р.

Світовий досвід базується на тому, що величина прожиткового мінімуму має відображати такий мінімальний дохід, гарантований державою, який би давав змогу забезпечувати працівникам середній рівень життя, нормальні умови для відтворення робочої сили та її розвитку, тобто виконував функції соціального

захисту [4, с. 314]. В Україні попри наявність серйозної законодавчої бази в галузі забезпечення конституційних гарантій, прожитковий мінімум використовується лише для загальних оцінок рівня життя. На наш погляд, прожитковий мінімум повинен застосовуватись для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, а також визначення інших параметрів соціальної допомоги.

Дуже важливе не тільки соціально-економічне, але й політичне значення має забезпечення такої соціальної гарантії, як мінімальна заробітна плата. Попри всі ускладнення, які виникають у багатьох підприємств та держави в цілому при підвищенні розмірів мінімальної заробітної плати, встановлення заниженого реального рівня мінімальної заробітної плати може мати дуже небезпечні наслідки, які впливатимуть не лише на внутрішній, а й на міжнародний ринок праці.

Рівень відповідності мінімальних заробітної плати і пенсії конституційним гарантіям в Україні показано в табл. 2. Як бачимо, в останні роки простежується тенденція до збільшення як прожиткового мінімуму для працездатної та непрацездатної особи, так і мінімальної заробітної плати та пенсії. Дані свідчать, що розрив між мінімальною заробітною платою та прожитковим мінімумом для працездатної особи зменшується, але все ще зберігається. Розрив між мінімальним прожитковим мінімумом для непрацездатної особи та мінімальною пенсією подолано з 2005 р. Але ми поділяємо точку зору багатьох експертів, що рівень прожиткового мінімуму в Україні є заниженим.

Особливо важливим є встановлення єдиного обов'язкового державного нормативу мінімальної заробітної плати відповідно до прожиткового мінімуму, як це і передбачено в посланні Президента України «Україна: поступ у XXI століття». Адже штучне заниження вартості робочої сили, як і низький рівень соціальних витрат, переросли в один з головних чинників, які стримують не тільки розширення внутрішнього ринку, технологічне оновлення виробництва, а й формування середнього класу, виступають одним з чинників міграції робочої сили з України до країн з більш високим рівнем оплати праці. Рекомендація Міжнародної організації праці проголошує, що основною метою встановлення мінімальної заробітної плати є надання особам, які працюють за наймом, необхідного соціального захисту щодо мінімально допустимих рівнів заробітної плати [5, с. 237]. Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання, розмір якої визначається з урахуванням: вартісної величини мінімального споживчого бюджету; загального рівня середньої заробітної плати; продуктивності праці, рівня зайнятості та інших економічних умов.

Таблиця 2

Динаміка відповідності конституційним гарантіям мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії*

Показники	Роки									
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Прожитковий мінімум для працездатної особи, грн.	287,63	331,05	365	365	386,73	409	483	525	633	669
Мінімальна заробітна плата, грн.	100	118	152,5	186,7	210,3	300,3	364,6	430	532,5	573,3
Відношення мінімальної зарплати до прожиткового мінімуму	0,35	0,36	0,42	0,51	0,54	0,73	0,75	0,82	0,84	0,86
Прожитковий мінімум для непрацездатної особи, грн.	216,56	248,77	268	268	284,69	300	350	380	470	498
Мінімальна пенсія, грн.	н/д	80,76	84,9	89,35	156,53	332,0	358,5	403,75	483,0	498
Відношення мінімальної пенсії до прожиткового мінімуму для непрацездатної особи	-	0,32	0,32	0,33	0,55	1,11	1,02	1,06	1,03	1,00

* Розраховано за даними Держкомстату.

У сучасних умовах мінімальна заробітна плата повинна встановлюватися у розмірі не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу. Динаміку розміру та співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати в Україні показано в табл. 3.

Таблиця 3

Середньомісячна заробітна плата і пенсія та їх співвідношення з відповідними державними мінімальними стандартами та гарантіями за 2002–2008 рр.

Роки	Середньомісячна заробітна плата, грн	Мінімальна заробітна плата, грн*	Відношення мінімальної до середньої заробітної плати, разів	Середній розмір місячної пенсії, грн (на кінець року)	Мінімальна пенсія, грн*	Відношення мінімальної до середньої пенсії, разів
2002	376,38	152,5	0,41	122,49	84,9	0,69
2003	462,27	186,7	0,40	136,55	89,35	0,65
2004	589,62	210,3	0,36	182,24	156,53	0,86
2005	806,18	300,3	0,37	316,23	332,0	1,05
2006	1041,0	364,6	0,35	405,62	358,5	0,88
2007	1351,0	430,0	0,32	478,4	403,75	0,84
2008	1806,0	532,5	0,29	751,4	483,0	0,64

Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

* Середньорічні значення.

Відношення мінімальної заробітної плати до середньомісячної за аналізований період має негативну тенденцію зменшення. За даними Міжнародної організації праці

(МОП), мінімальна заробітна плата у більшості країн світу становить 40–60% середньої заробітної плати і в декілька разів перевищує фізіологічний прожитковий мінімум [6, с. 87]. В Україні, як показано в табл. 3, темпи зростання середньої заробітної плати випереджали темпи зростання мінімальної. Як результат, відбулося суттєве зменшення відношення мінімальної заробітної плати до середньомісячної. Якщо у 2002–2003 рр. мінімальна заробітна плата становила близько 40% від середньомісячної, то за підсумками 2008 р. – лише 29%, що є одним з найнижчих показників в Європі.

Деяко інша динаміка характеризує відношення мінімальної пенсії до середньомісячної (табл. 3). Протягом 2002–2005 рр. спостерігалася тенденція випереджаючого зростання мінімальної пенсії, а за період 2006–2008 рр. темпи росту середньомісячної пенсії випереджали темпи приросту мінімальної. На кінець 2008 р. мінімальна пенсія склала 64% від середньомісячної.

Загальний процес розшарування населення за рівнем грошових доходів посилюються і регіональними відхиленнями в рівні оплати праці. Так, аналіз динаміки середньомісячної заробітної плати по регіонах свідчить про збереження тенденції значних регіональних відхилень цього показника. За даними державної статистики, середній розмір оплати праці протягом останніх років в усіх регіонах був у 2–4 рази вищим за прожитковий мінімум для працездатної особи, при цьому лиш у двох із них заробітна плата за підсумками 2008 р. суттєво перевищувала середню в Україні: в м. Києві – 3074 грн., Донецькій області – 2015 грн. Найнижчий рівень заробітної плати (на 23,9–27,8% менший, ніж середній) спостерігався в Тернопільській (1313 грн.), Волинській (1380 грн.), Житомирській (1404 грн.) та Вінницькій (1404 грн.) областях. І навпаки, найбільш розвинені регіони – це ті, в яких або низька частка промислового сектору в цілому, або домінуючі галузі перебувають у критичному становищі, що пов'язано з низькою конкурентоспроможністю їх продукції. Це підтверджується стабільністю груп так званих умовно «розвинутих» і «депресивних» регіонів, у яких ротація практично відсутня. Групу регіонів з високими доходами становлять Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області. Насамперед, це області, в економічній структурі яких домінують галузі, що випускають продукцію експортного призначення, а також великі мегаполіси з розвиненим вторинним сектором економіки. Групу областей з найнижчими доходами становлять Тернопільська, Волинська, Херсонська, Чернігівська, Чернівецька. Різниця між максимальною та мінімальною середньою заробітною платою по регіонах у 2008 р. залишалася на рівні 2007 р. і становила 2,34 разу. Існує також значний регіональний розрив у грошових доходах населення (в 2,4 разу); мінімальний спостерігається на рівні 69,6% від середньоукраїнського в Кіровоградській обл., а максимальний – 169% у м. Києві. Оплата праці має диференціацію в 4 рази: 51,5% від середньоукраїнського в Кіровоградській області і 202% в м. Києві. Пенсійні грошові доходи мають розрив у 1,5 разу, де мінімальний характерний для західних областей (82% – у Волинській області, 88% – у Тернопільській), а максимальний – у східних (124,5% і 123% – в Луганській і Донецькій областях) [7].

Проблема нерівномірності доходів населення в Україні посилюється галузевою нерівністю (табл. 4 та рис.1). Із рис. 1 видно, що за підсумками 2008 р. най-

вища заробітна плата спостерігається в авіаційному транспорті, а найнижча – в сільському господарстві, тоді як середньоукраїнське значення – 1806 грн. – дуже сильно наближене до найнижчої заробітної плати. Розбіжність становить 3,8 разу, при цьому чітко проявляється тенденція до посилення розшарування. Аналіз ситуації на червень 2009 р. (табл. 4) свідчить, що якщо у сфері фінансової діяльності в середньому на одного працівника нараховано 586,2% до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (669 грн.), то в сільському господарстві 180,1% при середньому показнику за всіма видами економічної діяльності – 296,0%. Як свідчать статистичні дані, на одного працівника в сільському, лісовому господарстві, торгівлі, системи охорони здоров'я, діяльності готелів та ресторанів нараховано менше 80% від середнього, а в діяльності авіаційного транспорту, фінансовій сфері, державного управління – більше 130%. Отже відповідна політика держави в галузі регулювання цін, оподаткування, соціальних гарантій повинна справляти ефективний і безпосередній вплив на формування системи оплати праці [8, с.101].

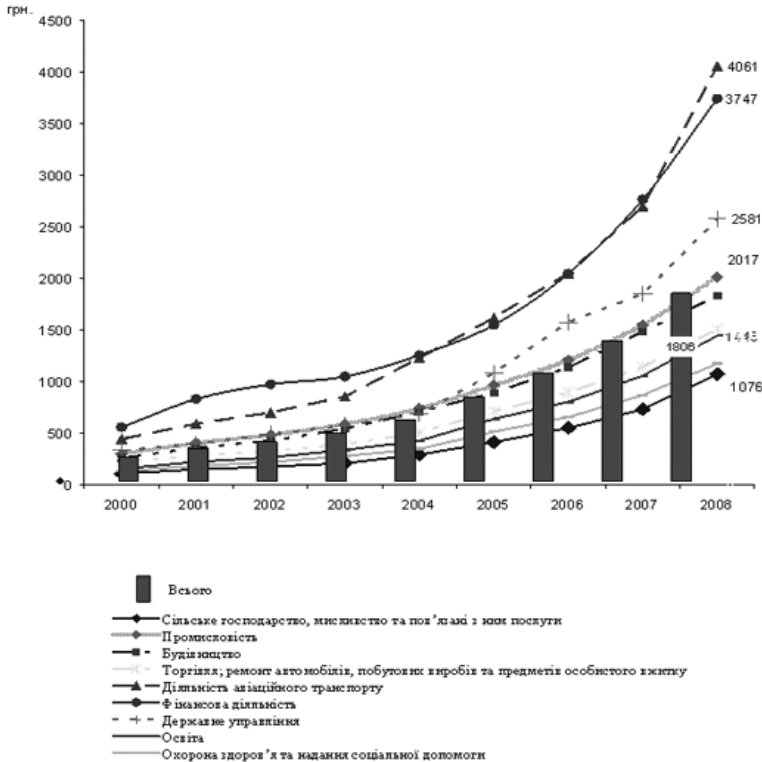

Рис. 1. Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами /економічної діяльності у 2000–2008 рр. [Складено авторами за матеріалами Держкомстату]

Таблиця 4

**Заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності
за червень 2009 року***

	Нараховано в середньому на працівника					
	червень, грн.	до травня, %	до червня 2008 р., %	до середнього рівня в економіці, %	до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (669 грн.), %	довідково: травень, грн.
Всього	1980	107,0	105,2	100,0	296,0	1851
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	1205	101,5	113,3	60,8	180,1	1187
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	1348	107,9	98,8	68,1	201,5	1250
Рибальство, рибництво	965	94,7	107,5	48,8	144,3	1020
Промисловість	2115	104,2	103,0	106,8	316,2	2030
Будівництво	1535	105,5	78,5	77,5	229,5	1455
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	1562	103,7	103,5	78,9	233,5	1507
Діяльність готелів та ресторанів	1293	97,9	103,0	65,3	193,3	1321
Діяльність транспорту та зв'язку	2365	102,4	107,4	119,4	353,5	2309
діяльність наземного транспорту	2063	101,0	101,5	104,2	308,3	2043
діяльність водного транспорту	2307	109,7	116,9	116,5	344,8	2102
діяльність авіаційного транспорту	5118	99,9	132,3	258,5	765,1	5123
додаткові транспортні послуги та допоміжні операції	2594	102,6	104,6	131,0	387,7	2527
діяльність пошти та зв'язку	2221	103,6	116,4	112,2	332,0	2144
Фінансова діяльність	3922	96,8	105,9	198,1	586,2	4051
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2286	108,6	108,5	115,4	341,7	2105
з них дослідження і розробки	2647	110,9	113,8	133,7	395,7	2386
Державне управління	2694	108,8	99,8	136,1	402,7	2476

	Нараховано в середньому на працівника					
	червень, грн.	до травня, %	до червня 2008 р., %	до середнього рівня в економіці, %	до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (669 грн.), %	довідково: травень, грн.
Освіта	1970	124,1	111,4	99,5	294,4	1587
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги,	1409	106,9	113,1	71,2	210,6	1318
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	1887	110,7	116,2	95,3	282,0	1704
з них діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг	2003	113,6	118,0	101,1	299,4	1764

Примітка. Дані охоплюють найманих працівників підприємств, установ, організацій, крім малих підприємств, визначених за статистичним критерієм, та зайнятих у фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

* Праця і зарплата. – 2009. – № 28 (656). – С. 10.

Особливістю та гострою проблемою сучасної української економіки є значний обсяг «тіньового» сегмента, який також включає й «тіньову» заробітну плату, й приховування операцій від оподаткування, у тому числі і з оплати праці. Це означає, що дані офіційної статистики про розміри заробітної плати, різноманітних соціальних трансфертів не відображають реальну картину доходної диференціації, оскільки, з одного боку, існує заборгованість із виплат заробітної плати та соціальних трансфертів значній частині населення, а з іншого – досить значна частина доходів проходить «у тіні» у зв'язку з поширеністю офіційно не зареєстрованої зайнятості, існуванням оплати праці не через касу, «в конверті», існуванням значних обсягів тіньових доходів (до цього ще можна додати певні аспекти самозайнятості та самозабезпечення, коли половина міського населення працює на своїх присадибних і дачних ділянках, вирішуючи продовольчу проблему своєї сім'ї, тощо). У цьому контексті показовими є результати соціологічних досліджень матеріального стану домогосподарств [9, с.149]. Протягом останніх чотирьох років фіксується стабільна п'ята частина економічно активного населення, яка повідомляє про наявність неофіційної частини у загальному обсязі заробітної плати, яку отримують (табл. 5). Слід також звернути увагу на те, що зменшується частка негативних відповідей «ні» та зростає питома вага відмов від відповіді. Це дозволяє зробити припущення, що в реальній практиці ще більше працюючих мають прибуток не через касу, а в «конверті».

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Чи отримуєте Ви платню за свою роботу (на основному чи додатковому місці) не офіційно, не через касу (як кажуть, "з рук в руки", "в конверті" тощо)?", %

	Грудень 2007 р.		Грудень 2008 р.		Квітень 2009 р.		Серпень 2009 р.*	
	Серед усіх	Серед економічно активного населення	Серед усіх	Серед економічно активного населення	Серед усіх	Серед економічно активного населення	Серед усіх	Серед економічно активного населення
Так	15	19	15	20	13	19	14	21
Ні	82	78	80	75	83	76	79	72
<i>Відмова відповідати</i>	3	3	5	5	4	5	6	7

*Робочі матеріали поточного архіву УІСД/ЦСМ.

Тіньова економічна діяльність у державі веде до значних втрат бюджетних ресурсів, руйнування соціальної сфери, зниження керованості соціально-економічними процесами, підвищення ступеня злочинності у всіх сферах суспільного життя, значної диференціації населення країни за рівнем доходів тощо. За різними оцінками, тіньовий сектор в Україні нині сягає 30–50% ВВП [10]. Якщо отримати з відповідних сум податки, то це була б істотна надбавка до нинішнього мізерного держбюджету. Така ситуація є загрозою суспільному спокою і потребує негайних заходів щодо детінізації економіки. Чергова спроба повернути тіньовий сектор у лоно офіційної економіки сьогодні, в умовах світової фінансово-економічної кризи, більш ніж актуальна. Можна передбачити, що легалізація тіньових доходів зменшить і запит на соціальні пільги певної частки домогосподарств.

У контексті науково-практичної діагностики вітчизняної державної політики у сфері доходів населення заслуговує на особливу увагу існуюча система недопущення суттєвого соціально-матеріального розшарування населення в країнах Скандинавії: Швеція, Фінляндія, Норвегія та Данія. Так, Швеція за показниками демократичного, економічного та соціального розвитку завоювала передові позиції у світі. Має місце розгалужена фіскальна система, надвисокий рівень податків як на фізичних, так і на юридичних осіб, безповоротний, справедливий та безконфліктний механізм «вирівнювання» соціально-економічного розвитку 290 районів (муніципалітетів) та 20 областей (ландстингів) країни, обмежувально-стимулююча система недопущення суттєвого соціально-матеріального розшарування населення, глибока повага до законів, прав і свобод людини, спрямовані на високий економічний результат для громадянина та країни національний патріотизм, мен-

тальність, навіть доросла наївність (яка виправдовується повною мірою) [11, с. 114].

Цікавими з точки зору прогресивного досвіду є Канада, де з початку 2000-х рр., в умовах значних профіцитів бюджету, державні витрати на охорону здоров'я, освіту і програми допомоги сім'ям з дітьми росли випереджаючими темпами (в порівнянні із зростанням ВВП на душу населення). Об'єми асигнувань, що направлялися федеральним урядом і властями провінцій на потреби охорони здоров'я, перевищили 7% ВВП (разом з приватними витратами сукупні витрати наблизилися до 11% ВВП), державні витрати на потреби освіти складають більше 6% (усього понад 7%). Хоча Канада належить до найбільш децентралізованих федерацій, у поточному десятилітті з федерального бюджету надійшло близько половини державних асигнувань на соціальні потреби. У цілому ж витрати на ці цілі (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта, культура) складають в Канаді близько 70% сукупних витрат держави [12, с. 57].

Загальновідомо, що на поглиблення розшарування суспільства впливає недостатня діяльність держави у сфері зменшення соціальної нерівності. В Україні лише 18% опитаних, які брали участь у дослідженні «Соціальна нерівність та її вплив на економічний і демократичний розвиток Європи та її громадян: посткомуністична Центральна і Східна Європа у порівняльній перспективі», згодні з твердженням, що уряд працює на благо населення [13]. Респонденти оцінюють державу як таку, що сприяє соціальній нерівності. 82% респондентів вважають, що відмінності в матеріальному стані громадян є дуже істотними. Соціальна нерівність дуже велика — на це вказують 86% опитаних, 96% опитаних стверджують, що прожити на пенсію у нашій країні неможливо, а 60% опитаних вважають, що уряд зобов'язаний, наскільки це можливо, зрівнювати прибутки людей.

В Україні в останні роки можливості розширення потенціалу трудової активності населення мають тенденцію до звуження. В цьому контексті особливо небезпечним є зростання диференціації доходів населення. Так, в Україні співвідношення між грошовими доходами 10% найбільш забезпечених і 10% найменш забезпечених груп населення перевищує 12 разів, тоді як у багатьох розвинених країнах цей коефіцієнт значно менший [14, с. 80–81]. Так, у Німеччині доходи 10% найбагатших (верхній дециль) перевищують доходи 10% найбідніших (нижній дециль) у 6,9 разу, Великій Британії – в 13,6 разу, США – в 15,7 разу, Канаді та Японії – у 3,7 разу. Розрив у кінцевих доходах верхнього і нижнього децилів у Швеції становить 2,7 разу, тобто є меншим, ніж у будь-якій іншій високорозвинутій країні.

У процесі майнового розшарування населення особливо вразливими є домогосподарства з дітьми, пенсіонерами та непрацездатними. Найбільшу тривогу викликає матеріальне становище сучасної сім'ї з дітьми: і рівень доходів, і витрати, і поширення бідності, і раціон харчування характеризуються значно гіршими показниками, ніж у цілому по Україні. Низький рівень заробітної плати батьків не завжди дозволяє забезпечити більш-менш пристойне існування своїм дітям. Причому, із зростанням кількості неповнолітніх дітей в сім'ях пропорційно підвищується і рівень бідності. Викликає

занепокоєння матеріальне становище неповних сімей. Так, за рівнем загальних і грошових доходів неповні сім'ї помітно поступаються середній українській родині.

Одним із важливих напрямів державного впливу на формування доходів населення України є податок з доходів фізичних осіб, який в Україні було запроваджено у 2004 р. за єдиною ставкою – 15% [15, с. 34]. З метою створення умов для економічного зростання податок з доходів має сприяти збільшенню обсягів заощаджень та трудових зусиль, а також бути нейтральним щодо економічних рішень суб'єктів господарювання. Від негараздів справляння податків відчутно потерпає сфера соціального захисту, і з часом це може призвести до дестабілізації суспільно-політичної ситуації в країні. Саме тому, проблема зменшення соціальної нерівності і злиденності частини населення також може бути істотно скорегована методами податкового регулювання. На наш погляд, в Україні нині настав час модернізувати податок на доходи фізичних осіб, зокрема, запровадити оподаткування з доходу на одного члена сім'ї (сімейного доходу), що матиме позитивний вплив на матеріальне становище сімей з двома та більше дітьми. Крім того, в умовах значного розшарування розмірів заробітної плати доцільно переглянути єдиний соціальний податок. Наприклад, у Німеччині неоподатковуваний щомісячний дохід рівний 638 євро (близько 7400 грн.), а максимальний податок (42%) береться з доходу, що перевищує 4346 євро (близько 50 413 грн.) [16, с.110–111].

Слід зазначити, що в різних країнах податкова політика різниться. Попри всі розбіжності в більшості розвинених країн механізм стягнення податку на доходи з населення і податку на прибуток корпорацій будується за прогресивною шкалою, тобто чим більший дохід суб'єкта, тим більша його частина відраховується в бюджет. Причому в країнах, де в тому чи іншому варіанті склалося соціальне ринкове господарство, верхня планка цих податків сягає 50% [14, с. 79–80]. Так, податкові пільги, присутні у французькій фіскальній політиці, поширюються переважно на населення з невисокими доходами, щоб створити ефективний вплив на споживача. [17, с. 88]. Це дає змогу повністю забезпечити безплатну вищу освіту, охорону здоров'я, зменшити соціальну диференціацію населення тощо.

Потребує суттєвого удосконалення діюча система пільг та допомоги, яка є надто розгалуженою, фінансово необґрунтованою, значною мірою декларативною, непрозорою та соціально несправедливою: порядок надання пільг регулюється понад 40 нормативно-правовими актами. Згідно з діючим законодавством налічується близько 30 пільгових категорій і понад 20 різних видів пільг. Пільги набули настільки значного поширення, що на кожного мешканця країни припадає більше одного випадку користування ними. Розрахунки Міністерства фінансів України вказують на те, що діюча система пільг орієнтована здебільшого на забезпечене населення – якщо на одного бідного в середньому припадає 8,2 грн. на місяць у вигляді пільг, то на одного небідного – відповідно 19,1 грн. Як наслідок – пільги, допомоги та субсидії поглиблюють диференціацію в доходах.

При формуванні механізму регулювання реального рівня доходів населення важливо передбачити також регламентацію припустимих пропорцій між доходами

різних соціальних груп. Це необхідно для того, щоб рівень доходів громадян з фіксованими доходами (працівників бюджетної сфери, а також пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей та інших категорій громадян, доходи яких забезпечуються за рахунок бюджету) надто не відставав від рівня доходів працівників виробничої сфери.

Розширення середнього класу в Україні за рахунок представників потенційно середнього прошарку населення – найманих працівників високої, вищої та найвищої кваліфікації, питома вага яких в структурі середнього класу країн з розвинуеною економікою досягає 40–45% населення, є стратегічним напрямом державної політики доходів населення в Україні [13].

Висновки. Отже, враховуючи вищезазначене, першочерговим завданням держави в Україні є визначення економічної оцінки компромісу між ефективністю та справедливістю, створення надійного вимірювання економічної нерівності та бідності на державному та регіональному рівнях, запровадження адекватних оцінок дієвості заходів з подолання бідності та ефективності соціальних програм.

Останніми роками тривав інтенсивний процес перерозподілу загального обсягу грошових доходів на користь високодохідних груп на тлі скорочення частки доходів найбідніших верств населення. В Україні ступінь доходної нерівності не має аналогів серед східноєвропейських країн, що здійснюють економічні реформи. Сучасна ситуація, що виникла у сфері доходів в Україні характеризується великим накопиченням соціальної напруги, зниження якої можливе за рахунок створення умов для належного забезпечення якості життя населення.

Офіційна оцінка нерівності в Україні не відображає реального стану справ, оскільки не враховує незадекларованих грошових доходів, неформальної економіки й неформальних доходів. А саме неформальна зайнятість є істотним джерелом доходів і споживання для значної частини населення.

На поглиблення розшарування суспільства впливає також недостатність зусиль держави у сфері зменшення соціальної нерівності. В Україні лише 18% опитаних, які брали участь у дослідженні «Соціальна нерівність та її вплив на економічний і демократичний розвиток Європи та її громадян: посткомуністична Центральна і Східна Європа у порівняльній перспективі», згодні з твердженням, що уряд працює на благо населення. Респонденти оцінюють державу як таку, що сприяє соціальній нерівності. 82% респондентів вважають, що відмінності в матеріальному становищі громадян є дуже істотними. Соціальна нерівність дуже велика – на це вказують 86% опитаних, 96% опитаних стверджують, що прожити на пенсію у нашій країні неможливо, а 60% опитаних вважають, що уряд зобов'язаний, наскільки це можливо, зрівнювати прибутки людей [13].

Серед факторів, що модифікують офіційні оцінки нерівності, зазначимо такі:

1. В офіційних оцінках використовуються декларовані грошові доходи.
2. Офіційною статистикою не враховується неформальна економіка й неформальні доходи. В Україні неформальна зайнятість є істотним джерелом доходів і споживання.

Таким чином, останніми роками тривав інтенсивний процес перерозподілу загального обсягу грошових доходів на користь високодохідних груп на тлі скорочення частки доходів найбільш вразливих верств населення. В Україні ступінь доходної нерівності не має аналогів серед східноєвропейських країн, що здійснюють економічні реформи.

Зниження реальних доходів населення та поширення бідності в умовах фінансово-економічної кризи – це результат не тільки падіння рівня виробництва та високої інфляції, але і наслідок відсутності ефективних механізмів адаптації населення до таких умов. Проблема ускладнюється тим, що сформована в Україні соціально-економічна система не містить ніяких ефективних механізмів перерозподілу доходів у національному масштабі. Таке становище закладає підвалини поглиблення соціальної нестабільності у суспільстві та зниження трудових стимулів.

Особливо небезпечним є зростання бідності. У разі збереження існуючого стану надмірної диференціації доходів населення створюються всі можливості посилення соціальної та політичної нестабільності суспільства у найближчій перспективі.

Підґрунтям соціального захисту населення в умовах фінансово-економічної кризи може стати система соціальних нормативів, які одночасно відображають особливості соціальної ситуації та виступають інструментом регулювання тих чи інших процесів у суспільстві. Розробка та впровадження державних мінімальних соціальних стандартів має бути спрямована на фінансове забезпечення основних конституційних прав громадян, зміцнення фінансової бази та збереження єдиного соціального простору у всіх регіонах країни, тобто державні мінімальні стандарти повинні знайти належне відображення в державному та місцевих бюджетах і сприяти вирівнюванню рівня соціального забезпечення громадян у розрізі областей, районів та інших адміністративних одиниць. Так, розмір прожиткового мінімуму в Україні повинен визначатися попри всі інші чинники ще й складом домогосподарств за допомогою введення еквівалентної шкали коефіцієнтів, яка передбачає врахування ефекту спільного проживання, наявності неповнолітніх дітей, осіб пенсійного віку тощо.

Важливою умовою ефективності державної політики є вжиття заходів для поетапного наближення розміру мінімальних соціальних гарантій до прожиткового мінімуму та захисту грошових доходів від впливу інфляцій. Прожитковий мінімум повинен застосовуватися для розрахунку розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, а також визначення інших параметрів соціальної допомоги.

Особливо важливим є встановлення також єдиного обов'язкового державного нормативу мінімальної заробітної плати відповідно до прожиткового мінімуму. В сучасних умовах мінімальна заробітна плата повинна встановлюватися у розмірі не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу.

Для вирішення проблем галузевої та поселенської нерівномірності доходів населення особливо важливо підвищити ефективність державної політики в галузі регу-

ловання цін, оподаткування та організації оплати праці. Так, в Україні нині настав час модернізувати податок на доходи фізичних осіб і ліквідувати регресію єдиного соціального податку.

1. *Княжанський В.* Тінь перемогла / В. Княжинський // День. – 2009. – № 46 (2966).
2. *Стеблій Г.* Соціальний аспект економічної природи грошей : моногр. / Г. Стеблій. – К. : УБС НБУ, 2008. – 335 с.
3. *Тютюнникова С.В.* Формування доходів населення в умовах ринкової трансформації / С.В.Тютюнникова. – Х. : Основа, 1999. – 273 с.
4. *Богиня Д.П.* Ментальний чинник у сфері праці : проблеми теорії та практики / Д.П. Богиня, М.В.Семикіна ; передм. І.Ф.Кураса. – К. : «Шторм», 2003. – 382 с.
5. *Богиня Д.П.* Основи економіки праці : навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / Д.П.Богиня, О.А.Грیشнова. – К. : Знання-Прес, 2001. – 313 с.
6. *Гвелесіані А.Г.* Диференціація грошових доходів населення: аналіз, прогноз та механізм регулювання: моногр. / А.Г. Гвелесіані ; відп. ред. В.М.Новіков. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 155 с.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. *Костишина Т.А.* Конкурентоспроможна система оплати праці : проблеми теорії та практики: монографія / Т.А. Костишина. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 389 с.
9. *Балакірева О.М.* Громадська думка на межі 2008–2009 рр. : оцінка року та погляд у майбутнє / О.М. Балакірева // Укр. соціум. – 2008. – № 4. – С.135–153.
10. *Сапір Ж.* Наскільки тяжко, наскільки довго? / Ж. Сапір. // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 73–93.
11. *Мельник С.В.* Шведський досвід формування та реалізації політики соціального забезпечення та страхування / С.В. Мельник // Укр. соціум. – 2008. – № 4(27). – С. 114–126.
12. *Немова Л.А.* Антикризисная программа правительства Канады / Л.А.Немова, Е.Е. Хорошилов // США и Канада. – 2009. – № 5. – С. 43–58.
13. Дослідження: Держава сприяє соціальній нерівності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://otherside.com.ua/news/detail.php?lang=1&id=62304>.
14. *Волинський Г.* Про соціальну диференціацію населення / Г. Волинський // Економіка України. – 2008. – № 2. – С. 79–84.
15. *Фролова Н.Б.* Пропорційний податок з доходів: особливості та досвід використання / Н.Б. Фролова // Фінанси України. – 2005. – №10. – С. 34–41.
16. *Абрамов М.* О промышленной политике и налоговом регулировании / М. Абрамов // Свободная мысль. – 2009. – 1(1596). – С. 101–116.
17. *Федірко Н.* Державне регулювання диференціації доходів населення та його вплив на формування соціально-класової структури в Україні [Електронний ресурс] / Н. Федірко. – Режим доступу : <http://209.85.129.132/search?q=cache>.